

Milletlerin Zenginliği'nde Ahlâk Zenginliği: Smith'in Piyasa ve Ahlâk Anlayışı Üzerine

Ekrem Erdem* - Fahri Şeker**

1. Giriş

Adam Smith (1723-1790), bir ahlâk filozofu olarak Hristiyanlık dinine ve efsanelere (mitlere) dayalı ahlâk felsefesine muhalif, tipik bir İskoç aydınlanma düşünürüdür. Ahlâk teorisini, *Ahlâki Duygular Teorisi* (*The Theory of Moral Sentiments*, 1759) adlı kitabında açıklamış ve bu kitapta, tıpkı Newton gibi, doğayı ve evreni açıklayan bilimsel ve mekanik modeli, doğanın bir parçası olan insan üzerinde uygulamaya çalışmıştır. Smith, dostu David Hume (1711-76) gibi, kilise öğretisine karşı sert eleştiriler getirmese de; bir modernite düşünürü olarak ahlâkın, dinî esaslara dayalı dünya görüşü ile değil, insan psikolojisi ve biyolojisinin nesnel yasaları ile temellendirilmesi gerektiğini savunmuştur.

Farklı düşünürler, hem doğal felsefe için hem de ahlâk felsefesi için sistemler ortaya koydular. Fakat, onların bu sistemleri desteklemek üzere kullandıkları

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü.

** Öğr. Gör., Erciyes Üniversitesi, Yozgat İİBF.

iddialar, açıklayıcı olmak şöyle dursun, çok defa, sadece zayıf olasılıklardan, bazen de sıradan dildeki kusurdan ve karışıklıktan başka desteği bulunmayan tam bir safsatadan ibaretti. Tarihin her döneminde, sağduyulu herhangi bir kimşenin en ufak maddî çıkarına karşılık bir meseledeki kararını tayin edemeyecek kadar anlamsız sebeplerle, spekülâtif sistemler oluşturulmuştur. (Smith 1976: V. Kitap; 1. Bölüm; 154. Paragraf. Bundan sonra sadece V.1.154 olarak kısaltılacaktır).

Smith, ikinci önemli eseri olan *Milletlerin Zenginliğinin Mahiyeti ve Kaynakları Hakkında Bir İnceleme*'de (*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 1776)¹, aynı ahlâk anlayışı çerçevesinde ekonomik olayları analiz etmiş ve bu kitapta merkantilist ekonomik sisteme köklü ve yıkıcı bir eleştiri getirmiştir. Smith, ticaret toplumunun ahlâkî zararlarını ilk eleştiren düşünürlerdendir. Sonradan Marx tarafından geliştirilen kapitalizme yönelik eleştirilerin çoğu, daha önceden Smith'in düşüncesinde yer almıştır (Gray 2003: 30).

Smith, merkantilist sistemin baş aktörü olan tüccar sınıfının, devleti kullanarak doğal ekonomik düzeni ve sosyal düzeni nasıl bozduğunu, toplumu nasıl ahlâksızlaştırdığını çarpıcı örnek ve ifadelerle anlatır. Nasıl doğanın kendisinde sarsılmaz bir düzen ve intizam varsa, sosyal olaylar da sun'î müdahaleler olmadığı durumlarda benzer bir "görünmez el" (invisible hand) sağladığı düzenle en iyi şekilde işleyip gider. Kişilerin bozulmamış ve aydınlanmış "öz-sevgi" (self-love), bu doğal toplumsal düzenin motorudur. Ancak, bu düzene çıkar grupları ve devlet tarafından sistemli bir şekilde müdahale edildiğinde, toplum düzeni bozulur. Doğal toplumsal yapının ve onun işleyişinin bozulduğu böyle bir durum, merkantilist sistemde bencil ve genel halk çıkarlarını hiçe sayan tüccar ve imalatçı sınıf tarafından oluşturulmuştur.

Tüm bu merkantilist sistemi kimlerin tasarladığını belirleyebilmek zor değildir. Bu kişilerin, çıkarları büyük ölçüde ihmal edilmiş olan tüketiciler yerine, çıkarları büyük bir özenle gözetilmiş olan üreticiler olduğuna inanabiliriz ve bu iki sınıf içinde özellikle tüccar ve imalatçılar sınıfı söz konusu sistemin başlıca mimarlarıdır (Smith 1976: IV.8.54).

Smith, *Milletlerin Zenginliği* adlı kitabında, müdahaleci, belli bir sınıfın çıkarlarını gözetken ve bunun neticesinde ahlâksız bir ekonomik düzen oluşturan merkantilist sistem yerine, "doğal serbestlik ya da özgürlük" (natural liberty) içinde bir ekonomik yapılanmanın gerekliliğini ortaya koymuştur. Zira, düşünüre göre, sadece doğal serbestliğe uygun bir ekonomik sistem, toplumu

¹ Çalışmanın bundan sonraki kısmında eserin yaygın olarak bilinen kısa adı *Milletlerin Zenginliği* kullanılacaktır.

Piyasa

daha refah ve daha ahlâklı bir yapıya kavuşturabilir. Ancak, tam bir liberal ekonomik yapılanmayı benimsememiş, müdahaleci yönetimlerin bulunduğu toplumlar da ahlâklı ve zengin olabilirler. Bu zenginlik ve ahlâklı toplum yapısı, müdahalenin bizatihi kendisinden değil, tam aksine müdahalelere rağmen, tıpkı olumsuz dış etkilere karşı kendi savunma mekanizmasını geliştiren vücudun doğal düzeni gibi, toplumsal doğal düzen kanununun, topluma yapılan bu müdahalelere karşı savunma mekanizmalarını (ve reflekslerini) alıştırabilme ve geliştirebilme yeteneğinden kaynaklanır.

Eğer tam bir özgürlük ve mükemmel bir adalet olmadan hiçbir milletin zenginleşmesi mümkün olmasaydı, dünyada zenginleşen tek bir millet dahi olmazdı. Bununla birlikte, doğanın bilgeliği, tıpkı doğal yapıda insanın tembelliğine ve aşırılıklarına getirdiği çareler gibi politik yapı içerisinde de insanların aptallık ve adaletsizliklerinin kötü etkilerinin çoğunu düzeltecek bazı çözüm yolları üretmiştir (Smith 1976: IV.9.28).

Gerek kamu ve millet zenginliğinin, gerekse özel zenginliğin dayandığı temel olan, "her kişinin kendi durumunu düzeltmek için kesintisiz ve aynı düzeyde gösterdiği sürekli çaba", hem bükümetin israfına hem de en büyük yönetim hatalarına karşı genellikle işlerin ilerlemeye doğru doğal gelişimini sağlamaya yetecek kadar güçlüdür (Smith 1976: II.3.31).

Milletlerin Zenginliği'nde Smith'in bütün çabası, daha zengin ve ahlâklı bir toplumun nasıl oluşturulacağını açıklamaya yöneliktir. Müdahalenin olmadığı bir toplumda, bireylerin kişisel çıkar peşinde koşmaları, bireysel refah ve mutluluğu artırdığı gibi, toplumsal refah ve mutluluğu da artırır (Smith 1776: I.8.34).

Bu makalenin amacı, Smith'in *Milletlerin Zenginliği* adlı kitabında ahlâk konusunun nasıl ele alındığını ve neleri kapsadığını ortaya koymaktır. Başka bir ifade ile, burada, Smith'in geliştirdiği piyasa ekonomisiyle uyumlu bir liberal toplumun ahlâkî temellerinin ne olduğunun tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Batıda Adam Smith hakkında çok sayıda önemli araştırmaların yapılmasına ve hatta Smith uzmanlarının varlığına rağmen, bu konuda Türkçe literatür oldukça zayıftır. Bu mütevazi çalışma, bu alandaki eksikliği hem genel anlamda hem de Smith'in daha az tanındığı ahlâk felsefesi bağlamında gidermeyi ve yeni araştırma alanları açmaya dönük küçük bir mum ışığı tutmayı hedeflemektedir.

Çalışmamızın ilk bölümünde, Smith'in ahlâk felsefesinin temelleri ele alınarak, hem *Ahlâkî Duygular Teorisi* hem de *Milletlerin Zenginliği* adlı kitabındaki

ahlâk felsefesi görüşleri açıklanmıştır. İkinci kısımda ise, uygulamalı ahlâk diyebileceğimiz ahlâk görüşleri Smith'in *Milletlerin Zenginliği*ndeki kendi ifadeleri doğrultusunda yorumlanmıştır.

2. Adam Smith'in Ahlâk Felsefesi ve Ahlâkî Duygular Teorisi

Smith'in ahlâk felsefesi iki temel düşünce sistemi üzerine inşa edilmiştir: Doğacı (naturalist) ve Stoacı (stoic) felsefe. Bu iki yaklaşım, aydınlama felsefesi düşünürlerinin büyük bir kısmı tarafından savunulmuş ve orta çağın dinî destekli ve hurafelerle dolu, çarpıtılmış geleneksel ahlâk düşüncesini yıkmıştır. Ahlâkî temellendirme, eski teolojik dünya görüşü yerine, kozmik dünya düzeninde ve insanın kendi psikolojik ve biyolojik yapısında aranmaya başlanmıştır. Smith, yeni ve gerçek ahlâk felsefesi anlayışını, bilimsel ve ampirik (deneysel-uygulamacı) bir bakış açısıyla *Milletlerin Zenginliği* kitabında şöyle ifade eder:

... Ortak hayatın düsturları, düzenli bir sıra hâlinde tanzim edilir ve birkaç müşterek ilke vasıtasıyla birbirleriyle irtibatlandırılırdı; tıpkı doğa fenomeninin tanzimi ve irtibatı için çaba gösterdikleri gibi. İşte bu irtibatı sağlayan ilkeleri inceleyerek ve açıklar gibi görünen bilim, tam anlamıyla ahlâk felsefesi olarak adlandırılır (Smith 1976: V.1.153).

Modern bilim yoluyla aydınlanmış dünyada ahlâk felsefesi, insan davranışını açıklayıp kontrol altında tutmanın, doğadaki şeyler gibi, başka insanlardan yalıtılmış, geçmişinden ya da geleneginden kopmuş, sadece kendi dinamik varoluşunu yaşama çabası içinde olan, yani, yalnızca kişisel çıkarını ve hazzını düşünen modern insana, bilime dayalı bir hayat tarzı sunmanın, onu öteki insanlarla yeni dünyanın taleplerine uygun bir tarzda ilişkiye sokmanın bir aracı olmak durumundadır (Cevizci 2002: 97).

Eski ahlâk felsefesinin incelemek istediği şey, bir insanın sadece birey olarak değil, bir ailenin, bir devletin ve büyük insan topluluğunun mensubu olarak alınmasıyla, mutluluğun ve kemalin ya da mükemmelliğin (perfection) ne suretle meydana geldiğidir. O felsefede insan hayatına ait görevler, insan hayatının mutluluğuna ve kemaline hizmet edecek araçlar olarak ele alınmaktaydı. Ama, gerek ahlâk felsefesi gerekse doğal felsefe, sadece ilahiyatın hizmetinde olarak öğretilmeye başlanınca, insan hayatına ait görevler daha çok gelecek hayatın mutluluğuna hizmet edecek görevler olarak telakki edildi. Eski felsefede, faziletin kemali, sahibi için bu hayatta en mükemmel mutluluğun mubakkak verimli (bereketli) olduğu şeklinde sunulmaktaydı. Çağdaş felsefede [ortaçağ felsefesi], çok defa faziletin

kemali genellikle ya da daha ziyade neredeyse daima bu hayattaki mutluluğun herhangi bir mertebesiyle uzlaşmaz olduğu; bir insanın liberal, cömert ve enerjik (canlı) davranışıyla değil, ancak, konforsuz ve dünyevi zevklerden uzak bir yaşamı olan ve nefis tezkiyesini yapabilen (nefsini bütün kötülüklerden ve kibirten arındırabilen) bir keşişin (rahibin) günah çıkarması ile çile ve riyâzat sayesinde cennete kavuşabileceği şeklinde sunulmaktaydı. Okullardaki ahlâk felsefesi [dersleri]nin büyük bir kısmı, çoğu durumda, ahlâk konusundaki sıkıntıları çözmek için genel ahlâk kuralları (casuistry) ve çileci (sofu) bir ahlâk ile doldurulmuştu. Felsefenin bütün farklı kolları içinde kat kat daha önemli olanı, bu suretle diğerlerinden kat kat daha fazla yozlaşmış oldu (Smith 1976: VI.158).

Adam Smith, bu görüşlerini *Milletlerin Zenginliği* adlı eserinden çok önce ahlâk filozofu olarak yetiştiği ve kariyerini de bu konu üzerine yaptığı yıllarda oluşturmuştur. Gerek ders aldığı ünlü ahlâk felsefesi hocası aydınlanmacı düşünür Hutcheson gibi, gerekse yakın dostu Hume gibi dönemin önemli düşünürleri, Smith'in fikirlerinin gelişip olgunlaşmasında etkili olmuştur.

Smith, profesyonel kariyerini Glasgow Üniversitesi'nde ahlâk felsefesi üzerine yapmış ve 1752 yılında ahlâk profesörü olarak atanmıştır. İlk önemli eseri 1759 yılında yayınlanan *Ahlâki Duygular Teorisi* adlı ahlâk felsefesi kitabıdır.

Beşeri davranış bu eserde üç içgüdü çiftine göre tahlil edilmekteydi:

- i) Öz sevgisi ve sempati.
- ii) Özgür olma arzusu ve topluma tâbi olma âdâbı.
- iii) Çalışma alışkanlığı ve mübadele eğilimi.

Smith'e göre, bu doğal temayüller birbirini etkileyerek bir denge oluşturmakta ve kendi çıkarı peşinde koşmaya bırakıldıklarında her insanın farkında olmadan kamu yararına da hizmet etmiş olacakları bir doğal ahenkler sosyal düzenini de desteklemektedir (Barber 1995: 32).

Smith'in *Ahlâki Duygular Teorisi*'nde geliştirdiği sosyal teori, bir anlamda işlevselci bir teoridir. İnsanlar, iç içe geçmiş ilişkiler ağı içinde belirli bir sistemin parçaları olarak yer alırlar. Bu sistemin mekanizması, insanların anlık ve genellikle içgüdüye dayanan davranışlarını, kendilerinin ve diğer insanların ve bir bütün olarak toplumun düzenine, istikrarına ve refahına bağlar. Ekonomide iş başında olan "görünmez el", bu fenomenin sadece bir parçasıdır. Sürecin en önemli noktasını Smith'in teorisinde "duygudaşlık kanunu" (law of sympathy) denilen unsur oluşturur. Bu kanun ya da ilke, Smith'in hem adalet hem de ahlâk teorisinin temellerindeki harcı teşkil eder. Smith'in

duygudaşlık ilkesine dayanan ahlâk teorisi öz itibarıyla şudur: İnsanlar, başka bir kimsenin eylemlerini ve karakterini, eğer kendilerini o insanın içinde bulunduğu pozisyona koyup kendi duygularını bireyin davranışını motive eden duygulara uydurabilirse onaylar. Bu tür tasavvurî durum değişiklikleriyle içine giremedikleri davranışları ise reddederler ve kınarlar (Yayla 2000: 62).

Smith'in fikirlerini dikkatle inceleyen bazı araştırmacılar, *Milletlerin Zenginliği*'nde "öz-sevgi" ya da "kendini sevme" (self-love)² ve kişisel çıkar dürtüsüne verdiği önemin gerçek anlamının, ikinci kitabı olan *Ahlâkî Duygular Teorisi*'nde yer alan "duyguların paylaşılması ilkesi" ile birleştirildiği zaman anlaşılabilirliğini öne sürer. Smith'in iki kitabının yapısı arasında büyük bir benzerlik vardır. Her iki kitap, birleştirici bir temel ilkeye sahiptir. Bu temel ilke, ahlâk dünyasında "sempati", ekonomi dünyasında ise "kişisel çıkar"dır. Her iki ilke de kendi özel alanlarında Newton'un "doğal düzeni"ni sağlamaktadır (Savaş 1998: 267-273).

3. Milletlerin Zenginliği'nde Bireysel ve Sosyal Ahlâk

Adam Smith'in *Ahlâkî Duygular Teorisi*'ndeki ahlâk teorilerine ilave olarak, *Milletlerin Zenginliği* adlı kitabında da ahlâk konusuna dair bir hayli saptamaları vardır. Düşünürün birinci yapıtındaki ahlâk düşünceleri bilinirken, ikinci yapıtında yer alan bu konudaki düşünceleri çoğunlukla bilinmez ya da fazla dikkat çekmez. Ancak, piyasa sistemi etrafında gündeme getirilen ahlâk tartışmaları için, Smith'in ikinci yapıtında bu konuda neler söylediğinin bilinmesi son derece önemli olmalıdır. Zaten, bu çalışmayı kaleme almanın manası da esas olarak budur.

Çalışmanın bu kısmını, aşağıda görüleceği üzere, anlaşılması daha kolay olsun diye farklı alt başlıklar altında toplamayı daha uygun bulduk. Fakat, buradaki tartışmalar, serbest piyasa ekonomisinin ve ona dair ahlâk tartışmalarının ilk versiyonu olarak telakki edilmelidir. Zira, konu bugün hem piyasa hem de ahlâk yönüyle çok daha ileri boyutlara taşınmıştır. Ama, Smith'in görüşleri her şeye rağmen hâlâ bu tartışmalara ciddi ölçüde ışık tutacak niteliktedir.

3.1. Ahlâklılık ve Öz-Sevgisi

Liberal ekonominin ahlâkî yönünü eleştirenlerin ilk saldırdıkları konu Smith'in öz-sevgisi diye söz ettiği kendi çıkarını gözetken insan anlayışıdır.

² "Self-love", kendini beğenme, sevme ya da kendi çıkarını düşünme; yani, kişisel çıkar anlamına gelir. Biz bu çalışmada "öz-sevgi" olarak ifade edeceğiz.

Böyle bir insanın, diğerlerinin, “ötkinin” ve toplum genelinin çıkarına çalışmayacağı ve vahşice diğer insanları kullanıp ezeceğini savunan bir bakış açısıyla; liberal ekonomik sistemin, güçlüden yana ve ahlâksız bir toplum düzenini savunduğu belirtilir.

Smith düşüncesinde merkezî bir yer işgal eden bu “öz-sevgisi” kavramı, o çok bilinen “Yemeğimizi kasabın, biracının ya da fırıncının yardım severliğinden dolayı değil,” diye başlayan ifadeleriyle meşhur olmuştur. Bu konu, felsefe tartışmalarında ve özelde ahlâk felsefesi tartışmalarında en yakıcı tartışmalardan biridir. İlkçağ felsefesinde tartışılmaya başlanan, ortaçağ felsefesinde teğet geçilen ve nihayet aydınlanma felsefesinde egoizm olarak Hobbes’la birlikte tekrar gün yüzüne çıkan bu konu, çağdaş ahlâk felsefesinin temel sorunsalı olan kişisel çıkar-toplumsal çıkar çatışması konusunda denklemin temel iki değişkeninden birini oluşturur.

Smith’in öz-sevgisi kavramıyla neyi kastettiği konusu, ne yazık ki, bağlamından kopartılmak suretiyle iktibas edilen tek bir cümleyle açıklanmaya çalışılmıştır. Daha da vahim olanı, bu cümleden yola çıkan derinlikten yoksun bazı iddialar, Smith’in insan anlayışını sadece kendi çıkarı peşinde koşan bencil bir psikoloji üzerine kurduğunu ve *homo-economicus* üzerine bina edilen vahşî kapitalizmin kurucu aktörü olduğunu savunmuştur. Çok uzun bir alıntının sakıncalarına rağmen, ilgili bölümün tamamı alınarak konu aydınlatılmaya çalışılacaktır.

... Medenî bir toplumda, her an çok sayıda insanın işbirliğine, yardımına gerek duyulmasına rağmen, insan hayatı, birkaç kişinin dostluğunu kazanmaya ancak yeter. Diğer hayvan türlerinin bepsinde her hayvan yavruluktan çıkınca bağımsızdır ve bulunduğu doğal hâlinde başka hiçbir canlı yaratığın yardımına gerek duymaz. Ancak, insanın bemen her zaman kendi bem-cinslerinin yardımına ihtiyacı vardır ve bu yardımı sadece onların yardımseverliklerinden beklerse, eli boş kalır. Kendilerinin lehine olduğuna dair onların öz-sevgilerine dikkat çekerse ve kendisinin onlardan istediğini yerine getirmenin onların da avantajına olduğunu gösterebilirse daha etkili olabilir. Bir başkasıyla alış-veriş yapmak isteyen her kimse, böyle davranmak durumundadır. Tüm bu önerilerin anlamı, “benim istediğimi bana ver, buna karşılık sen de bende ki isteğine kavuş”, biçimindedir ve böylece gerek duyduğumuz o güzel işlerin (yardımların) çok büyük bir bölümüne kavuşmuş oluruz. Yemeğimizi kasabın, biracının ya da fırıncının yardımseverliğinden dolayı değil, onların kendi çıkarlarını gözetmelerinden dolayı elde ederiz. Onların insancılıklarına değil, bencilliklerine sesleniriz ve hiçbir zaman kendi ihtiyaçlarımızdan bahsetmeyiz, onların kazançlarından bahsederiz (Smith 1976: I.2.2).

Smith, bu bölümün ilk paragrafında insanın doğasında varolan bir mübadele içgüdüsünden söz eder. İlkel durumdan toplumsal yapıya geçen insan, başkalarına her zaman muhtaçtır. İnsan diğerinde olan ve kendisinin ihtiyaç duyduğu şeyi iki şekilde elde edebilir. Birincisi, ya güzellikle yardım dileyerek ya da zor kullanarak karşılıksız olarak elde etmektir. İkincisi ise, karşılığında bir şey vermek suretiyle mübadele etmektir. İnsanoğlu birinci yolu kullanarak bütün ihtiyaçlarını her zaman karşılayamaz ve aynı zamanda bu insanlığa yakışmayan bir hayat tarzıdır. Güzel olan ve insan onuruna yakışan şey ise mübadeledir. Mübadele ise, ancak sahip olunan bir şey ile gerçekleşir. Sahip olma güdüsü ise, kişinin kendisini düşünme güdüsünden; yani, öz-sevgisinden doğar. İşte buradaki Smith'in kullandığı öz-sevgi kavramı, tamamen insanın doğasında varolan bir duyguya karşılık gelir. Bazılarının savunduğu gibi rasyonel ve bilinçli bir tercih değildir. Bu da Smith'in ilk kitabındaki anti-rasyonel ahlâk teorisi anlayışının bir uzantısıdır.

Ahlâk duygusu teorisine göre, insan varlığında sadece ahlâkî duygularla ilgili altıncı bir yeti vardır. Smith'e göre, öz-sevgisi duygusu, tıpkı insandaki diğer işitme ve görme duyları gibi bir özellik taşır ve mübadeleyi sağlar. Bu duygunun iyi veya kötü olması, onun kullanımı ile ilgilidir. Paragrafta geçen biracı ve fırıncı gibi kişiler, bu duygu sayesinde hem kendilerinin hem de diğer insanların ihtiyaçlarını insanlığa yakışır bir şekilde karşılamaktadırlar. Bu zincirleme etkileşim, aşağıdaki gibi özetlenebilir:

Sonuç olarak, öz-sevgi duygusu, başkalarının kötülüğüne de olsa, her ne pahasına olursa olsun sadece kendi çıkarını düşünen ve Hobbes'cu anlamda

Piyasa

egoist bir duygu değildir. Bu duygu insanı kendisi için en iyiyi aramaya götürür. Aydınlanmış “kendini düşünme” (self-regard) duygusu ile davranan insan, hem kendisi hem de toplum için en iyi olanı tercih etmiş olacaktır.

Her insanın çıkarı; onu avantajlı işi aramaya, avantajlı olmayandan ise uzak durmaya teşvik eder (Smith 1976: I.10.1).

Böylece, sadece kişinin kendisi için en iyi olan değil, aynı zamanda toplum için de en iyi olan tercih edilmiş olur. Tıpkı doğa kanunları gibi, doğal toplumsal düzen bozulmadığı takdirde, bu süreç hem kişinin hem de toplumun yararına olacak şekilde işler. Ancak, sun'i olarak oluşturulan kurumlar bu doğal işleyişi bozar.

Bir işçinin ya da zanaatkârın üzerinde gerçek ve etkin olan şey, lonca-türü tüzel kişilerin (corporations) disiplini değil, müşterilerinin tavrıdır. İşçinin bile yapmasını engelleyen, ihmalinin gideren, ondaki işini elinden kaçırma korkusudur. Bir sınıfa özel lonca, bu müşteri baskısını kaçınılmağ bir şekilde zayıflatmaktadır (Smith 1976: I.10.86).

Smith, “doğal özgürlük” kavramı gibi “doğal çıkar” kavramının önündeki “doğal” sıfatına da büyük önem verir. Zira, doğal olmayan; yani, sosyal yaşıntıya çeşitli müdahaleler sonucunda bozulmuş bireysel çıkar güdüsünün toplum çıkarları ile çatışma ihtimali yüksektir.

...insanların doğal çıkarları ve eğilimleri, tüm diğer normal durumlarda olduğu gibi kamu çıkarı ile tam olarak uyum sağlar ve onları sermayelerini yakın alanlardan çekerek daha uzak alanlardaki kullanıma yönlendirmeye iter (Smith 1976: IV.7.173).

Bundan dolayı, insanların özel çıkarları ve tutkuları, kanunun herhangi bir müdahalesi olmadan, doğal olarak onları toplumun sermayesini, yapılan tüm işler/ hizmetler arasında tüm toplumun çıkarlarına mümkün olan en yakın oranlar içerisinde bölmeye ve dağıtmaya sevk eder (Smith 1976: IV.7.174).

Kendi çıkarını iyi hesaplayan bir işveren, çalışanlarının iyi şartlarda iş görmesini temin edecektir. İşçilerinin sağlıksız ve huzursuz olması, sadece kendilerini değil, yaptıkları işi ve dolayısıyla patronların çıkarlarını da olumsuz yönde etkileyecektir. Gerçek anlamda kendi çıkarlarını düşünen patron, emrinde çalışanlara iyi koşullar sağlamak suretiyle ahlâklı bir davranış sergilemiş olur. Niyet ne olursa olsun, sonuç iyi ve ahlâklıdır. Smith, bu anlamda teleolojik (sonuççu) ahlâk felsefesi savunucusudur.

Bir kölenin yıpranıp aşınmasının patronu için kayıp sayıldığı, özgür bir hizmetçiye ise, bunların kendi hesabına olduğu söylenmektedir. Bununla birlikte,

ikincinin yıpranıp aşınması da, gerçekte birinciler kadar patrona malolmaktadır. Her türden usta ve hizmetçiye ödenen ücretler, usta ve hizmetçinin soylarını, toplumun artan, azalan ve duraklayan talebinin gerektirdiği oranda sürdürebilmelerini sağlayacak şekilde olmalıdır (Smith 1976: I.8.40).

3.2. Çıkar Grupları ve Toplum Çıkarı

Smith, çıkar gruplarıyla ilgili düşüncelerini esas itibariyle merkantilist sistem üzerinden aktarır. Yazar, kitabında merkantilist sistemin tüccar ve imalatçı sınıfını yerden yere vurur ve bu sınıf hakkında hiç de iyi düşünceler beslemez.

Aynı iş sahibi insanlar, eğlence ve cümbüş için bile olsa bir araya toplandılar mı, söz, eninde sonunda halka karşı fesat maksadı ile gizli bir ittifak yapmaya ya da fiyatları yükseltmenin bir yolunu bulmaya dayanır. Bu gibi toplantıları devreye sokabilecek ya da özgürlük ve adaletle bağdaştırabilecek herhangi bir kanunla yasaklamak gerçekten imkânsızdır. Ancak, yasa, aynı iş sahibi insanların bazen toplanmalarını önleyemese de, bu gibi toplantıları kolaylaştıracak, hele onları zorunlu kılacak hiçbir şey yapmamalıdır (Smith 1976: I.10.82).

Smith, yukarıdaki paragrafta her ne kadar hangi sınıfı eleştirdiğini açıkça belirtmese de, daha önceki paragraflardan bu kişilerin “tüccar” olduğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan, toprak sahibi ve emek gücü sınıflarına karşı ciddi eleştiriler getirmemekle birlikte, bu sınıfların doğal düzene tâbi olmasından kaynaklanan zorunlu bir iyi olma durumu vardır. Bu iki sınıfın çıkarları ile toplum çıkarları uyusmaktadır. Ancak bunu ifade ederken şunu gayet iyi bilmektedir ki, bu iki sınıf ellerinden gelse tıpkı tüccar sınıfı gibi toplum çıkarını hiç gözetmeyeceklerdir. Bu grupların talihsizliği (toplumun geneli için bir şanssız), doğal şartlara boyun eğmek zorunda oluşları ve kişisel bilgisizliklerinden kaynaklanmaktadır.

Smith, üçüncü katman olarak belirttiği tüccar ve imalatçı sınıfın çıkarlarının toplumsal çıkarla çatıştığını belirtir. Smith’in liberal sistemindeki bu çelişkili ve ahlâksız durumu ortadan kaldıracak yegâne güç, rekabet şartlarıdır. Rekabetin çeşitli yollarla ortadan kaldırıldığı merkantilist sistemde, tüccar sınıfı, toplum çıkarını değil, her zaman kendi çıkarını düşünecektir.

Bu yüzden, bu üçüncü katmanın [kârla geçinen katman] çıkarı ile toplumun genel çıkarı arasındaki ilişki, diğer iki katmanın [toprak sahibi ve işçi] çıkarlarıyla toplumun genel çıkarı arasındaki ilişki gibi değildir. Bu katmanda yer alan tüccar ve söz sahibi (öncü) imalatçılar, genellikle en büyük sermayeleri kullanıma

sokan ve zenginlikleri sayesinde kamuoyunun ilgisinin en büyük bölümünü kendi üzerlerine çeken iki halk sınıfıdır. Tüm yaşamları boyunca plân ve tasarılarla uğraştıkları için, genellikle taşralı mülk sahiplerinin çoğunluğundan daha keskin anlayışlıdır. Öte yandan, düşünceleri genellikle toplumun çıkarlarından çok, kendi özel iş kollarının çıkarı üzerine yoğunlaştığından, yarguları, tam bir samimiyetle olsa bile (ki çoğu durumda samimi değildir), bu yargılardan birincisine yönelik olana değil, daha çok ikincisine yönelik olana güvenilebilir. Bunların, taşralı mülk sahiplerine üstünlüğü, kamu çıkarını bilmeleri değil, kendi (öz) çıkarlarını, taşralı mülk sahibinin kendi çıkarını bilmesinden daha iyi bilmeleridir. Kendi çıkarlarına ilişkin bu üstün bilgileri sayesinde, taşralı mülk sahibinin cömertliğiyle

herhangi bir dalıyla uğraşan kişilerin çıkarı, her zaman için bazı bakımların kamu çıkarından farklı, hatta ona terstir. Pazarı genişletmek genellikle kamu çıkarına yeterince uygun düşebilir. Ancak, rekabeti sınırlamak her zaman kamu çıkarına aykırı olsa gerektir; bu, yalnızca, işadamlarının kârlarını, doğal bir biçimde oluşacak olanın üstüne çıkararak, kendi çıkarları için diğer yurttaşların üzerine ağır vergi koymalarını mümkün kalmaya yarar. Bu katmandan gelen yeni ticaret yasası ya da tüzük önerisi, daima büyük bir ihtiyatla dinlenmeli, uzun uzadıya hem derin kuşkuyla hem de büyük özenle incelenmeden hiçbir biçimde kabul edilmemelidir. Çünkü, bu öneriler, çıkarı hiçbir zaman kamu çıkarıyla tümüyle uyuşmayan, genel olarak, halkı aldatmakta, hatta ezmede çıkarı olan, dolayısıyla birçok kez halkı hem aldatmış hem de ezmiş olan bir kesimden gelmektedir (Smith 1976: I.11.264).

Merkantilist sistemin tüccarı ile “kurnaz hayvan” olarak adlandırılan politikacı, hain emelleri için işbirliği yaparlar. Onlar kendi günlük çıkarları uğruna tüm toplumun zenginliğini engelleyecek politik kulisler yaparlar ve siyaset mekanizmasını kendi çıkarlarına alet ederler.

Büyük bir dış pazarın yeniden kazanılması, bazı mallar için kısa sürelerle daha yüksek bir bedel ödemenin geçici zahmetini fazlasıyla telafi eder. Bu tür misillemelerin böyle bir etki yaratıp yaratmayacağına hüküm vermek, belki de mütalaaları her zaman aynı genel ilkeler ışığında olması gereken kanun yapıcının maharetine bağlı olmayıp, aynı zamanda meclisleri (ya da danışma kurulları) olayların anlık dalgalanmalarına göre yönlendirilen ve âmiyâne bir şekilde devlet adamı veya politikacı olarak adlandırılan o fırsat kollayan sinsi ve kurnaz hayvanın (crafty animal) hünerine bağlıdır (Smith 1976: IV.2.39).

Merkantilist siyasî ve ekonomik sistemde siyasetçinin ahlâklî davranması çok zor görünmektedir. Böyle bir kişi, toplumsal çıkarın aleyhine işleyecek kanunların çıkmasına muhalefeti neticesinde her türlü zararı göze almak zorundadır. Fakat, entrikacı (hilekâr) tüccar sınıfı ile işbirliğini tercih etmesi durumunda, zengin ve nüfuz sahibi bir siyasetçi olabilme şansına sahiptir.

Bu tekeli güçlendirecek her öneriyi destekleyen parlamento üyesi, sadece ticaretten anlayan bir adam olma ünvanını elde etmekle kalmayacak, aynı zamanda sayıları ve zenginlikleri sayesinde önem kazanan bir grup adam arasında büyük popülarite ve etki sahibi olacaktır. Tam tersine, onlara muhalefet ederse ve daha da ötesi, onların işini bozmaya yeltenecek kadar otoritesi varsa; ne en fazla kabul edilmiş dürüstlük, ne en yüksek unvan ve ne de en büyük kamu hizmetleri onu çok çirkin küfür, muamele ve kişisel hakaretlerden, ne de bazen hayal kırıklığına uğramış azgın bir öfkeye kapılmış tekelcinin küstah saldırularından kaynaklanan gerçek tehlikelerden koruyabilir (Smith 1976: IV.2.43).

Smith'in "kurnaz hayvan" benzetmesi yaptığı politikacılar/devlet adamları, genel toplum çıkarlarını hiçe sayarak kendi çıkarlarını haksız bir şekilde artırma yolunu seçmişlerdir. Smith, bu yakışsız durumdan derin bir üzüntü duyar.

Yasama organı keşke müzakerelerinde daima patırtılı bir şekilde grup çıkarları için sıkıştırılmak yerine, genel kamu yararı için yönlendirilseydi (Smith 1976: IV.2.44).

Yönetimi şirketin çıkarlarına boyun eğdirme eğilimindedirler ve bunun sonucunda ülkenin artık ürününün en azından bir kısmının büyümesini, bunu şirketin talebini karşılamaya yetecek bir düzeyde tutmak suretiyle engellerler (Smith 1976: IV.7.190).

Bu çıkar gruplarının özellikle dış ticaret kısıtlamalarını kendi lehlerine sonuçlanacak şekilde düzenlenmesini savunurken, ileri sürdükleri gerekçe de sahte bir milliyetçiliktir. Onlar güya komşularının zenginliğini engellemek suretiyle, ülkelerini savunmaktadırlar. Oysa gerçek böyle değildir.

Bununla birlikte, komşu bir ülkenin zenginliği savaşta ve politikada tehlikeli olmasına rağmen, ticarete kesinlikle avantajlıdır (Smith 1976: IV.3.40)

3.3. Görünmez El: Doğal Ahlâklılık ve Doğal Düzen

Öncelikle şunu açıkça ifade etmek gerekir ki, Smith'in "görünmez el"i (invisible hand), teolojik bir kavram değildir. Bu kavram daha önceleri dinî bağlamda kullanılmış olabilir ve kendisi de dinî literatürden etkilenmiş olabilir,

Piyasa

hatta, daha önceki yazılarında da bu kavramı farklı bağlamlarda kullanmış olabilir. Nitekim, düşünürümüz *Ahlâki Duygular Teorisi*'nde bu kavramı, zenginlerin hiç farkında olmadan, bilmeden refahı, toplumsal eşitliğe yaklaşacak şekilde toplumun daha geniş kesimlerine yaymalarını sağlayan bir unsur olarak kullanır (*Ahlâki Duygular Teorisi* 1976: 184-5). Ancak, onun *Milletlerin Zenginliği*'nde kullandığı “görünmez el”, serbest piyasa sisteminde ve mübadele sürecinde kişisel çıkarların karşılıklı etkileşimi ile ortaya çıkan daha ziyade hayali bir kontrol aracı mahiyetindedir ve kişisel çıkarı peşinde koşan kişi, gene hiç düşünmediği hâlde toplumun refahını bu görünmez el yardımıyla maksimize eder (Raphael 1985: 70, 72; Smith 1976: IV.2.9)³.

Smith'in bu kavramı ve hatta ahlâk teorisinde kullandığı “sempati” ya da “duygudaşlık” kavramını, esas itibarıyla Stoik ahlâk teorisinden, özellikle de onların “evrensel âhenk” (cosmic harmony) düşüncesinden aldığı kabul edilir. Zira, kendisi bu düşünceden özellikle gençliğinde ziyadesiyle etkilenmiştir. Stoik düşünceye göre, evrende birbirine uygun unsurlar birbiriyle uyumlu bir şekilde çalışır. Smith, Stoik âhenk yasasını, hem ahlâk teorisindeki “sempati” konusunu bireysel ve sosyal açılardan açıklarken, hem de iktisat teorisinde kullandığı piyasa ve mübadele konularını açıklarken kullanmıştır (Raphael 1985: 73). Bunun da ötesinde, Smith'in sisteminde doğal âhenk ya da doğal özgürlük, doğal adalet ve doğal eşitlik düşünceleri, esas itibarıyla bu kaynaktan beslenir. Buna göre, Stoiklerin evrenin âhengi için düşündükleri, piyasa ve mübadele bağlamında da düşünülebilir. Zira, piyasa fiyatı, doğal fiyat etrafında adeta bir yer çekimi kanunu gibi mekanik bir sistemi andırırçasına dolaşır.

Smith, hem *Ahlâki Duygular Teorisi*'nde hem de *Milletlerin Zenginliği*'nde meşhur “görünmez el” kavramını birer defa kullanır. Her iki kitapta da bu “el” insanları, “toplumsal iyi”nin oluşmasına yönlendirir. İnsanın doğasında var olan bencillik ve açgözlülük gibi kötü duygular, bu el sayesinde toplum iyiliğinin sağlanması için çalışır. İnsanlar kendi gerçek iyiliklerini azamileştirmeye çalışırken, farkında olmadan, bilinçsiz bir şekilde toplumun iyiliğini, olabilecek en iyi seviyeye getirirler.

³ Burada “Adam Smith Sorunu” olarak bilinen tartışmaya, çalışmanın kapsamını aşacağı düşüncesiyle girilememiş, ancak daha sonra bu konuyu da ele alacağımız çalışmada konuyu ele almayı düşünüyoruz. Tartışma, kısaca Smith'in Ahlâki Duygular Teorisi'nde insan hayatında “duygudaşlığın” hakim bir unsur olduğunu savunması; buna karşılık, Milletlerin Zenginliği'nde “kişisel çıkar”ı sosyal faaliyetin kaynağı olarak kabul etmesi, hayırhahlığın veya duygudaşlığın ise, hiçbir rolünün olmadığını iddia etmesinden çıkmaktadır. Tabii, bunu bir tezat olarak görmeyenler de olmuştur (İngiliz tarihçi H.T. Buckle gibi). Onlara göre Smith, insan davranışının duygudaşlık ve cimrilik gibi iki ayrı veçhesine dikkat çekmiştir.

Zenginler fakirlerden bir parça daha çok tüketir ve doğal bencilliklerine ve açgözlülüklerine rağmen, daima kendi rahatlarına bakmalarına rağmen, istihdam ettikleri binlerce emekten sadece kendi kabirlerini ve doymak bilmez arzularını tatmin etmeyi düşünmelerine rağmen, başardıkları bütün iyileştirmelerin ürününi fakirle bölüşürler. Onlar (zenginler) görünmeyen bir el tarafından, yaşam için gerekli olan şeylerin dağılımını, eğer dünya bütün yaşayanlar arasında iki eşit parçaya bölünmüş olsaydı, bu şeyler nasıl dağıtılacaksa öyle dağıtırlar ve böylece, hiç niyet etmedikleri hâlde, hiç yapmadıkları hâlde, toplum çıkarını artırurlar ve zenginliğin çoğalması için gerekli araçları oluştururlar (Smith 1937: 304-305; Aktaran: Savaş 1998: 272).

İnsanların ahlâklılığı, toplumsal ilişkiler içinde ortaya çıkar. Toplum bireyleri “öteki”nin yaşantısına saygılı olduğu ve diğerlerinin hayatlarına diğergamlık duygusu içerisinde faydalı olduğu müddetçe ahlâklı bir davranış sergilemiş olur. Smith, bu ahlâklılığın doğal düzen içinde kendiliğinden gerçekleşeceğine inanmakta ve kitabında bunu pratik hayattan örneklerle açıklamaktadır.

Dolayısıyla, her birey hem sermayesini elinden geldiği kadar ülke sanayiini destekleyecek şekilde kullanmak ve hem de söz konusu endüstriyi en yüksek değerde ürün yaratmaya yöneltmek için çaba harcarken, kaçınılmaz olarak toplumun yıllık gelirini elinden geldiği kadar artırmaya çalışır. Aslında, genellikle ne kamu çıkarını artırmaya niyet eder ne de bunu ne kadar arttırdığını bilir. (Yurt içi sanayi yurt dışı sanayiine tercih etmekle, o sadece kendi güvenliğini düşünür ve yurt içi sanayi (üretim) değerini aşamı seviyeye çıkarmaya dönük çaba sarf etmekle, sadece kendi kazancını gözetir. Bir çok başka durumlarda olduğu gibi, o bu durumda hiç niyetinde olmadığı hâlde görünmez bir el tarafından bir sonuca/hedefe ulaşmak için yönlendirilir (Smith 1976: IV.2.9).

“Eşyanın doğal gelişimi” o kadar güçlü bir kendiliğinden oluştur ki, dışarıdan yapılan işleyişi bozucu müdahaleler buna çok az zarar verebilir. Bu anlayış, Smith’in doğalcı ve ampirist (deneysel) ahlâk yaklaşımına dayanmaktadır. Burada, yine doğanın iyi işleyen bir parçası olan insan vücudunu sosyal olaylara uygulayarak bir analogi yapan Smith, nasıl ki insan vücudu, dışarıdan gelen her türlü olumsuz müdahaleye rağmen (yanlış beslenme, rejim ve yanlış tedavi yöntemleri, v.b.) kendi kendisini iyileştirebiliyor ve canlılığını koruyabiliyorsa, ahlâklı bir sosyal düzen de aynı mekanik sistem gereği kendi kendine işleyişini sürdürecektir.

Gerçek şu ki, gerek kamu ve millet zenginliğinin gerekse özel zenginliğin dayandığı ilke, başka bir ifadeyle, her kişinin kendi durumunu düzeltmek için sürekli ve aynı düzeyde gösterdiği çaba, hem hükümetin israfına hem de çok bü-

Piyasa

yük yönetim hatalarına karşı genellikle esyanın ilerlemeye doğru doğal gelişimini sağlamaya yetecek kadar güçlüdür. Hayvan yaşantısının bilinmeyen ilkesi gibi, hastalığa ve doktorun manasız reçetelerine karşın bu esas, genellikle yapıya yeniden sağlık ve canlılık verir (Smith 1976: II.3.31).

İnsanların oluşturduğu kurumlar, esyanın doğal gidişatını hiç bozmasaydı, her siyasal toplumda kasabaların zenginliği ve büyümesi, arazinin ya da şehirlerin etrafındaki toprakların iyileştirilmesi sürecini takip edecek ve bununla orantılı olarak gerçekleşecekti (Smith 1976: III.1.4).

3.4. Kişisel Çıkar ve Toplum Çıkarı Uyumu

Smith, doğal düzenin ve bunun ortaya çıkardığı sonuçların daima iyi olacağını savunur. Bu sistemde, hiç kimsenin ayrıca bir çaba içerisine girmeden işlerin gayet iyi bir şekilde işleyeceğine inancı son derece yüksektir. Doğal durumda çıkar çatışmaları asla görülmez. Piyasa siteminde herkes kişisel çıkar peşinde koşarken, hiç niyet etmedikleri hâlde görünmez bir el yardımıyla toplumsal çıkarın maksimizasyonuna katkıda bulunur. Zira, piyasa fiyatı, toplumsal avantajları dikkate alarak kaynakları uzun dönemde en avantajlı alanlara yönlendireceği için, toplumun yararına, dolayısıyla zenginleşmesine katkıda bulunacaktır. Çıkar çatışmaları, müdahaleci merkantilist sistemin bir sonucudur.

Kamunun mutluluğu açısından çok büyük bir önemi olan devrimi, böylelikle, kamuya hizmeti zerre kadar düşünmemiş olan iki ayrı kesim gerçekleştirmiştir. Büyük toprak sahiplerinin yegane motivasyonu, son derece çocuksu bir kibrin tatminidir. Onlara kıyasla çok az gülmüş olan tüccarlar ve zanaatçılar ise, sadece kendi çıkarlarını gözeterek ve nerede tek bir kuruş bile bulurlarsa kaçırmamaktan ibaret gezgin satıcı ilkesine uygun bir biçimde davranmıştır. Birinci katmanın budalalığı, diğerinin çalışmasıyla yavaş yavaş doğan bu büyük devrimin, bu iki katman da, ne farkına varmış ne de öngörmüştür (Smith 1976: III.4.17).

Hiçbir akli selim, komşusunun yani 'ötek'i'nin kötü olmasında bir çıkar ümit etmez. Bu açık gerçeği Smith, ülkeler arasındaki komşulukla örneklen-dirir.

On veya yirmi bireyin aklı selimine yön veren aynı düsturlar ya da ilkeler (maksims), on veya yirmi milyonun kararlarını da yönlendirmeli ve tüm bir milleti, komşularının zenginliklerini kendisinin de varlık edinmesi için olası bir neden ve şans olarak görmesini sağlamalıdır (Smith 1976: IV.3.40).

Smith, kitabında kişilerin yanlıgısının kısa vadeli düşünmesinden kaynaklandığını satır aralarında anlatır. Tıpkı Epiktetos'un dediği gibi, anlık çıkar ve

hazlar yerine, uzun süreli tatminler tercih edilmelidir. Böyle bir davranışın sonunda, doğa kanunu kendiliğinden çıkarları birleştirir.

Dabili ticaretle uğraşan tüccar ile halkın büyük bir kısmının çıkarları her ne kadar ilk bakışta birbirinin zıddı gibi görünse de, bunlar, en büyük katlık yıllarında bile aynıdır (Smith 1976: IV.5.42).

Merkantilist sistem bu kişisel çıkar-toplum çıkarı uyumunu bozar. Doğal seyir hâlinde, ekonomik faaliyetlerin nihai amacı insan ihtiyaçlarını karşılamaktır. Ve asıl olan tüketicinin istekleridir. Oysa bu durum, merkantilist düzende tersine çevrilmiştir.

Üretimin yegane sonucu ve amacı tüketimdir ve üreticinin çıkarı, ancak tüketicinin çıkarını sağladığı oranda desteklenmelidir. Bu ilke gayet aşikârdır, bunu işpata çalışmak abesle iştigaldir. Fakat, merkantilist sistemde tüketicinin çıkarı hemen her zaman üreticinin çıkarına feda edilir (Smith 1976: IV.8.49).

3.5. Eşitlik ve Adâlet Ahlâkı

Smith, zengin bir toplumda eşitsizliklerin varlığını kabul etmektedir. Ancak buradaki eşitsizlik sahip olunan maddî varlıklar ve hayat standardı ile ilgilidir. Yoksa adaletsizlik ve haksızlıkla ilgili değil. Kapitalist zengin bir ülkenin asgarî geçim koşullarında yaşayan birinin diğer toplumlardaki alt tabaka insanlarından çok daha iyi yaşadığını düşünmektedir.

Gerçekten, onunki, üst sınıfların çok daha savurgan ve lüks yaşantısıyla karşılaştırıldığında kuşkusuz çok basit ve sıkıntısız görünmektedir. Ama, yine de Avrupalı bir prensin yaşantısıyla çalışkan ve tutumlu bir köylünün yaşantısı arasındaki fark, bu köylü ile onbin çiplak vahşinin yaşamları ve özgürlükleri üzerinde mutlak efendi olan çok sayıda Afrikalı kralın yaşantısı arasındaki fark kadar büyük olmasa gerektir (Smith 1976: I.1.11).

Ayrıca, var olan eşitsizlik doğanın bir kanunudur. Kişiler ancak yetenekleri kadar üretime katkıda bulunabilirler ve gelirleri de aynı orantıdadır. Bu yüzden eşitsiz bir durum ortaya çıksa bile, bu adaletsiz bir durum değildir. Herkes payına düşene razı olmalıdır. Üstelik insanlar arasındaki bu farklılık ve eşitsizlik, medeniyetin ve zenginliğin kaynağı olan mübadele güdüsünün önemli bir tetikleyicisidir.

Oysa, insanlar arasında çok farklı yetenekler bile birbirlerine yararlı olur; her birinde ayrı ayrı bulunan yeteneklerin değişik ürünleri, mal değişimi (truck), takas ve mübadele eğilimiyle, her insanın diğer insanların yeteneklerinin ürünlerinden gerek duyduğu kadarını satın alabileceği ortak bir yerde toplanır (Smith 1976: I.2.5).

Piyasa

Smith, elbette âdil bir davranış, ahlâklı bir davranış olarak kabul etmektedir ve adaletten yanadır. Ancak, açıkça ifade etmese de eğer bir adaletsizlik sonuç olarak refah ve zenginlik yaratıyorsa bu şekildeki bir adaletsiz duruma da açıkça tavr almamaktadır.

Tüm bu farklı durumlarda Amerika'yi iskana ve tarıma açan, Avrupa hükümetlerinin akıllılıkları ve politikaları değil, düzensizlikleri ve adaletsizlikleri idi (Smith 1976: IV.7.83).

Smith, zenginlik ve gelir dağılımı arasında ters bir ilişkinin olduğunu ve zenginlik arttıkça gelir dağılımının bozulacağını savunur.

Nerede büyük bir mülkiyet ve zenginlik varsa, orada büyük bir eşitsizlik olur (Smith 1976: V.1.45).

İşveren ile işçinin farklı hayat standardına sahip olması, eşitsiz bir durum gibi gözükse de, aksine âdil bir durumdur. Çünkü onlarca kişinin ihtiyaçlarını karşılayanların imkânları elbette daha iyi olmalıdır. Bu, onların hak ettiği paydır.

Üstelik bütün halkı besleyen, giydiren ve barındıran kişilerin kendilerinin de müsamaha edilebilir seviyede doymuş, giyinli ve barnaklı olmaları için kendi emek ürünlerinden pay almaları eşitlik gereğidir (Smith 1976: I.8.34).

Smith'e göre, iki çeşit eşitsizlik vardır: Doğal (zorunlu) eşitsizlik ve sunî eşitsizlik. Doğal eşitsizlikler, her toplumda kaçınılmaz olarak var olacaktır. Ancak bunlar yıkıcı eşitsizlikler değildir. Asıl eşitsizlik sorunu, uygulanan politikalar sonucu ortaya çıkmaktadır. Birincisi, liberal toplumdaki eşitsizliktir ve ahlâkî bir kusuru içermez. Ancak ikincisi, haksız uygulamalardan kaynaklanır ve ahlâkî sorunlar ortaya çıkarır.

Tam serbestliğin (perfect liberty) bulunduğu yerlerde (...) ortaya çıkması zorunlu olan eşitsizlikler bunlardır. Ancak hiçbir şeyi tam serbestlik içinde bırakmayan Avrupa'nın politikası, çok daha büyük başka eşitsizliklere yol açmaktadır (Smith 1976: I.10.56)

Lonca tarzı meslekî teşkilatlanmalar ve işgücü piyasasındaki haksız rekabet eşitsizliğin en önemli sebeplerindendir.

Lonca tarzı bir iş kolunun özel ayrıcalığı, bulunduğu şehirdeki rekabeti, yürütmesi serbest olan kişiler arasında bu işi kaçınılmaz olarak sınırlamaktadır (Smith 1976: I.10.60).

Yine üretim süreçlerine yapılan her türlü müdahaleler, birilerine hak etmediği hâlde gelir aktarırken, diğerlerinin hakkını çalmaktadır. Bu durum

düpedüz adaletsizlik ve eşitsizliktir. Hangi niyetle yapılırsa yapılsın her türlü müdahale eşitsizlik ve adaletsizliğin kaynağıdır.

Mr. Colbert... büyük bir ülkenin sanayisini ve ticaretini bir devlet dairesinin şubelerini (ve bölümlerini) düzenlediği gibi yönetmeye çalıştı ve liberal eşitlik anlayışına, eşitliğe ve adalete uygun olarak herkese kendi çıkarını bildiği gibi arama olanağı tanımak yerine, bazı sanayi dallarına olağanüstü ayrıcalıklar tanırken diğerlerini de olağanüstü kısıtlamalar altında tuttu (Smith 1976: IV.9.3).

Bazı kişilerin tamamen iyi niyetle yaptıkları bir takım faaliyetler, doğal düzenin işleyişini bozduğu takdirde, hiç istenmedik eşitsizlik ve adaletsizliklere neden olmaktadır. Söz gelimi, hayır yapmak maksadıyla açılan bazı okullarda bu alanda olağan durumundan daha fazla eleman yetişmesine neden olarak doğal işleyişini bozmaktadır.

Belirli meslekler için uygun sayıda, bazen devletçe, bazen de bireylerin dindarlığı sonucu birçok ödenek, burs, bağış, harç, v.b. konmaz, tersi durumda bunları seçmeye kalkanlardan daha fazla sayıda insanı bu mesleklere çekmiştir (Smith 1976: I.10.89)

Özetle, Smith, eşitlik ve adalet gibi ahlâkî değerlerin müdahaleci olmayan liberal toplumlarda hakkıyla varolacağını savunmaktadır.

3.6. Zenginlik, Ekonomik Büyüme ve Mutluluk

Smith'in hayat felsefesinde nihai hedef, aynen antik Yunan felsefesi (Stoacılar) ve Roma İmparatorluğu'ndaki takipçileri (Cicero) gibi, mutluluğa erişmektir. Genel mutluluk ise, genellikle zenginlik ve refahın olduğu milletlerde mevcuttur. Ancak milletlerin sadece zengin olması genelin refahı ve mutluluğu için yeterli değildir. Geniş halk kitlelerinin refahı ancak sürdürülen bir büyüme ile gerçekleşebilir. Çok zengin ama büyümeyen bir ekonomide halk yoksul ve mutsuzdur. Büyüyen bir ekonomide, ücretler düşük olsa bile çalışanların asgari refah ve mutluluk düzeyi devam edecektir.

Böyle bir ülkede, emek ücretleri emekçinin geçimi ve ailesinin bakımı için yeterli olsa bile, emekçilerin rekabeti ve patronların çıkarı, bu ücretleri hemen genel bir insanî duyguyla (common humanity) uyuşabilecek en düşük düzeye indirecektir. (...) Çin, uzun zamandır, dünyanın en zengin, yani en verimli, en iyi ekilen, en çalışkan, en kalabalık ülkelerinden biridir. Ne var ki, uzun bir süredir duraklama içinde gözükmektedir. İşçi, bütün bir gün toprağı kazdıktan sonra, akşamüzeri çok az miktarda pirinç satın alacak parayı kazanabilirse, hâlimden memnun olmaktadır. Zenaatçıların durumu, daha kötü olması mümkünse, daha

da kötüdür. Çin'deki balkın aşığı tabakalarının yoksulluğı, Avrupalı en sefil milletin yoksulluğundan kat kat fazladır (Smith 1976: I.8.24).

Herbâlde, toplumun tam zenginlik aşamasına ulaştığı zamandan çok, zenginleşme yolunda ilerlediği gelişme süresinde çalışan yoksulların en rahat ve mutlu durumda olduklarını belirtmek gerekir. Çalışan yoksulların koşulları duraklama döneminde güçlükler içindedir, gerileme döneminde ise iyice perişandır (Smith 1976: I.8.42).

Smith'e göre, zenginlik bir milletin sadece maddî imkânlarını ve yeteneklerini artırmaz; aynı zamanda estetik, etik ve düşünsel beceri ve zenginliklerini de artırır. Smith, Eski Yunan şehirlerinden daha sonra kurulan fakat eski şehirlere göre hızlı bir şekilde zenginleşen bazı kentlerin nasıl geliştiğinden söz eder.

Kuruluşları daha sonra olmakla birlikte, tüm rafine sanatlar, felsefe, şiir ve belâgat, onlarda ana ülkenin herhangi bir yerindeki kadar erken zamanda ve en az o ölçüde gelişmiş gibi gözüküyor (Smith 1976: IV.7.26).

Smith, açık bir şekilde, zenginliğin, mutluluğu ve hazzı (zevki) artırdığını ifade etmektedir. Buradan da anlaşılıyor ki, Smith'in ahlâk felsefesi, eski Yunandaki gibi niceliksel hazzı ve faydacı mutluluk felsefesine dayanmaktadır.

Böylece, söz konusu ülkelerin her birisine bu daha büyük mal kitlesinden daha büyük bir payın düştüğü, onların hazlarını (enjoyments) artırdığı ve sanayilerini geliştirdiği söylenebilir (Smith 1976: IV.7.94).

Koloni ürünlerini tüm diğer ülkelerde daha pahalı kılarak bunların tüketimini azaltır ve dolayısıyla bir yandan kolonilerin sanayilerini kısıtlarken, diğer yandan da, tüm diğer ülkelerin hem sanayilerini hem de maddî hazlarını azaltmaktadır ki, hem ülkeler hem koloniler zevk aldıkları mallar için daha fazla para ödediklerini zaman keyifleri azalır ve ürettikleri malların karşılığında daha az şey aldıkları için de daha az üretirler (Smith 1976: IV.7.95).

Ne var ki, Avrupa'nın Amerika'nın keşfinden ve kolonizasyonundan elde ettiği sınai gelişmenin ve hayattan alınan zevklerin artışının temelinde kolonilerin fazla ürünü yatmaktadır (Smith 1976: IV.7.95).

3.7. Devlet Müdahalesi ve Ahlâk

Smith çok çarpıcı bir örnekle, müdahaleci ya da sosyal devlet anlayışının tüm iyi niyetli girişimlere rağmen toplumsal yapıyı nasıl bozduğunu anlatır. Devletin yoksulları korumak için çıkarttığı bir kanunun zincirleme olarak,

hem zenginlerin hem devlet görevlilerinin hem de halkın ahlâkını trajik bir şekilde bozduğunu, dönemin politik uygulamalarından yola çıkarak gözler önüne serer.

Çıkartılan kanuna göre, mahalle sakinlerine kendi yoksuluna bakma yükümlülüğü getirilmiştir. Mahallenin hâli vakti yerinde olanları, konulan yoksulluk vergisi ile düşkün insanların asgarî geçimini sağlayacaktır. Ancak, bu sosyal devlet anlayışı, halkı ve devlet görevlilerini ahlâksızlaştırmaktan başka bir işe yaramamıştır.

Ancak, mahalle memurlarının, kendi mahallelerine karşı da diğer mahallelere olduğundan daha dürüst davranmadıkları anlaşılıyor. Bunlar bazen kendilerine bildirildiği hâlde, bunun gerektirdiği önlemlere başvurmamışlar, bu gibi uygunsuz yerleşimleri görmezlikten gelmişlerdir (Smith 1976: I.10.105).

Bu kanun nedeniyle bazı yolsuzlukların yapıldığı söylenmektedir. Bazı mahalle memurlarının, kendi mahallelerindeki yoksullara, gizlice başka bir yerleşim yerine (bölgeye) gidip yerleşme hakkı kazanmak üzere orada kırk gün saklı durmaları için rüşvet verdikleri ve böylece kendi mahallelerini yoksulların yükünden kurtardıkları anlaşılmıştır (Smith 1976: I.10.104).

Devlet müdahalesinin bazı yolsuzluklara yol açtığını belirten Smith, diğer taraftan, bazı yolsuzlukların ve sahtekârlıkların önüne geçmek için de mutlaka devletin bu işe el atması gerektiğini savunmuştur. Örneğin, mübadelede kullanılan değerli metallerde yapılan usulsüzlükleri önlemek, ancak devletin resmî damgası ile mümkün gözükmektedir.

Böyle suiistimalleri önlemek, mübadeleyi kolaylaştırmak, böylece her tür emek ve ticareti teşvik etmek için gelişme yolunda önemli adımlar atmış olan bütün ülkelerin, mal satın alımında çoğunlukla kullanılan bu tür bazı metallerin, belirli miktarlarına resmî bir damga basmasının zorunlu olduğu görülmüştür (Smith 1976: I.4.7).

Peki, Smith'e göre devlete hiç mi ihtiyaç yoktur? Elbette vardır. Ona göre, devletin başlıca üç görevi vardır. Bunlar; ulusal savunma, adalet ve ekonomik anlamda belli kamu işlerinin (yol, köprü, kanal ve liman gibi) ve kurumlarının (ticarî ve eğitim amaçlı olarak) yürütülmesidir.

3.8. Tutumluluk ve İsrâf

Smith'e göre tutumluluk, kişisel çıkarını en yükseğe çıkarmak isteyen bir kişinin içgüdüsel bir davranışdır. Bu doğal güdü dolayısıyla birey gelirinin bir kısmını, gelecek bir dönemde şimdikinden çok daha fazla çıkar ve fayda

sağlayacağını beklediği bir yatırım için biriktirir. Bu bir taraftan kişinin çıkarı için içgüdüsel tercih iken, diğer taraftan toplum çıkarı için de en iyi olandır.

Tutumlu bir kişi, her yıl arttırdığı ile o yıl ya da bir sonraki yıl fazladan olarak bir miktar üretken kişinin geçimini sağlamakla kalmaz; tıpkı halk için yoksullar yurdu kuran bir kişi gibi, gelecekte de aynı sayıda işçinin geçimini sağlamak amacıyla kalıcı bir kaynak da oluşturmuş olur. Gerçekte, her zaman bu kaynağın sürekli olarak bu amaç için ayrılması, herhangi bir pozitif hukuk gereği olarak, bir mütevellilik hakkı (trust-right) ya da vakıf sözleşmesi ile güvenceye alınmamıştır. Bununla birlikte, bu kaynak her zaman için çok güçlü olan bir esas, yani bu kaynaktan kendisine bir pay düşecek olan her bireyin açık-seçik çıkarı ile güvenceye alınmıştır (Smith 1976: II.3.19).

İsraf ise, gelirin verimsiz alanlarda günlük zevk ve eğlence için kullanılmasıdır. İnsanın doğasındaki bu tutkulu ve geçici davranış şekli asla toplumun tamamına yayılmaz. Bunun böyle olmasını engelleyen ise, kişilerin servetlerini artırma isteği gibi çok güçlü bir içgüdüdür.

Aşırı harcamada bulunmaya gelince, kişiyi harcama yapmaya kıskırtan neden, içinde bulunulan andaki eğlenceye beslenen tutkudur. Bu tutku bazen şiddetli ve yatıştırılması çok güç olsa bile, genellikle, o ana özgü ve geçicidir. Oysa arttırmaya teşvik eden neden, durumumuzu iyileştirme isteğidir. Bu genellikle sakin ve tutkudan uzak bir istek olmakla birlikte, bizimle birlikte doğar ve mezara kadar gider. (...) Birçok insanın koşullarını düzeltmek için düşündükleri ve diledikleri yol servet artışıdır. Bu, ilk akla gelen en beylik yoldur; servetlerini artırmak için en iyi çıkar yol ise, ya her yıl düzenli olarak ya da bazı olağanüstü hâllerde kazandıklarının bir bölümünü artırıp biriktirmektir. Harcama yapmak dürtüsü hemen bütün insanları bazen, bir takım insanları ise hemen her zaman hükümü altına almaktadır. Tüm hayat süreleri göz önünde tutulduğunda, tutumluluk dürtüsü insanların büyük bölümünü hükümü altına almakla kalmaz, üstelik çok büyük ölçüde ağır basar (Smith 1976: II.3.28).

Tutumluluk, faziletli, kişisel ve toplumsal çıkarı yükselten bir davranış olarak karşımıza çıkarken; israf, bencilce ve verimsiz bir davranış şeklidir.

Bundan dolayı, sonraki harcamalar [lüks harcamalar], özellikle de anlamsız nesnelere, minik giysi ve mobilya süslerine, mücevherlere, biblolara ve oyuncaklara yöneldiği zaman, yalnızca önemsiz değil, aynı zamanda bayağı ve bencil bir karakterin de göstergesi olur (Smith 1976: II.3.42).

(...) her müsrif kişi, halk düşmanı; her tutumlu kişi ise, topluma yararı dokunan kişi olarak görünmektedir (Smith 1976: II.3.25).

Bireysel israf, yukarıda değinildiği gibi, yaygın ve sürekli değildir. Bu sebepten dolayı toplumsal bir yıkıma yol açmaz. Oysa devletin yaptığı israf, çok büyük boyutlarda ve sürekli olabilir. İşte yıkıcı olan da bu tür israftır.

(...) bu aptallık [israf], esyanın tabiatı gereği, çok az kişiye yayılır ve halkın genel istihdamı üzerinde hiçbir ciddi etki yapmaz (Smith 1976: IV.2.41).

Büyük milletler, özel bireyler tarafından yoksullaşmazlar, kamu israfı ve sui-istimal nedeniyle yoksullaşır (Smith 1976: II.3.30).

İsrafı önlemek için, devletin veya toplumun özel girişimlerde bulunmasına gerek yoktur. Eğer doğal düzene müdahale edilmez ve insanların en doğal haklarından biri olan mülkiyet sahibi olma hakkı korunursa, kişinin tutumlu olması için başka bir şey yapmaya gerek kalmaz.

Mülk sahibi olamayan bir kişinin, yiyebildiği kadar çok yiyip ve mümkün olduğu kadar az çalışmaktan başka menfaati olamaz. Çalışma saatinin, kendi geçimini sağlamaya yetenden fazlası, ona hiçbir biçimde kendi menfaati gereği değil, ancak şiddet zoruyla dayatılabilir (Smith 1976: III.2.9).

3.9. Din ve Ahlâk

Smith, Hıristiyanlığın ahlâk anlayışına tipik bir aydınlanma çağı düşünürü olarak eleştirel gözle yaklaşmıştır. Dinin bu dünyayı ihmal eden, bunun yerine ahiret hayatını ön plâna çıkaran ahlâk söylemine karşı çıkmıştır.

Her yaşta halkın eğitimi ile ilgili kurumlar, daha çok din öğretimi içindir. Böyle bir eğitim, insanları bu dünyada iyi bir yurttaş kılmaktan daha çok, ahiretteki bir başka ve daha iyi dünya için hazırlamayı amaçlamıştır. (Smith 1976: V.1.190).

Smith, o günün Avrupa toplumlarında yer alan iki farklı dinî yorum ve cemaatten ve bunlar arasındaki davranış farklılıklarından ve toplumdaki yansımalarından bahseder ve bunlar üzerine sosyolojik yorumlarda bulunur. Smith'in bahsettiği sosyolojik olarak iki farklı dinî anlayıştan bir kısmı, üst tabakaya hitap eden ılımlı din anlayışı diyebileceğimiz bir dinî yorumu ve ahlâklılığı içerirken, diğeri aşağı halk tabakalarında daha fazla yer edinen daha radikal ve tutucu bir din yorumunu içerir.

Bununla birlikte, ılımlı sistemde [üst tabakaya hitap eden ılımlı din anlayışı], aşırı hayasız olmamak ve bilekârlığa yahut zulme kadar varmamak şartıyla, lüks içinde uygunsuzca eğlenmek, aşırı şekilde kendini zevk ve sefaya kaptırmak... genellikle hoşgörü ile karşılanır; ya kolayca mazur görülür ya da tamamen affedilir (Smith 1976: V.1.199).

Piyasa

Tutucu sistemde, bu gibi aşırı gidişlerden bilakis fazlasıyla tiksiniilir ve nefret edilir. Züppelik gibi ahlâksızlıklar halk için genellikle bir yakamdır. Yoksul bir işçinin tek bir hafta düşüncesizlik edip hovardalık yapması, genellikle bir daha belini doğrultamaması ve ümitsizliğe kapılarak en büyük suçları işlemeye sürüklenmesi için yeterlidir. Bundan dolayı, halk tabakasının aklı başında ve üste gelen kısmı, kendi gibileri için düpedüz ölüm demek olduğunu tecrübeleriyle öğrendikleri bu şekildeki taşkınlıklardan her zaman öğrenir ve nefret ederler. Bununla birlikte, üst sınıftan birisi, yıllarca aşırıya kaçarak kendini bırakmasına rağmen, yine hiçbir zaman tepesi aşağı gelmez (Smith 1976: V.1.199).

Tam tersine, düşkün bir adam, herhangi bir büyük topluluğun seçkin bir üyesi olmaktan uzaktır. Kendi köyünde kaldıkça, onun hareketleriyle ilgilenilir, kendisi de kendi hareketlerine dikkat etmek zorunda kalabilir. Dile düşmek denilen şey ancak bu durumda başına gelebilir. Ancak büyük şebre gelir gelmez, karanlığa gömülür, kimse tarafından tanınmaz hâle gelir; hareketlerine bakan ve ilgilenen olmaz. Bu yüzden, hareketlerini kendisinin de ihmal edip, her türlü yakışıksız çapkınlıklara ve kepaşeliklere kendini kaptırması olasılık dahilindedir. Bu belirsiz, karmaşık durumdan yeterli derecede sıyrılabilmesi, ancak küçük bir dinî cemaate/tarikata katılmasıyla mümkün olur. Aslında, bu küçük tarikatların/cemaatların ahlâk anlayış, çoğu zaman, nahoş derecede insafsız/sert olmuş ve sosyal hayata ters düşmüştür (Smith 1976: V.1.201).

Aslında, Smith'in yukarıdaki sosyolojik analizinin, bugünün modern toplumlarında görülen ikili dinî anlayışın tahlili için de önemli ölçüde açıklayıcı olduğu söylenebilir. Hele de bizim gibi köyden kente göçün hızlı yaşandığı toplumlarda, kente gelen yoksul ve eğitim düzeyi düşük insanların şehrî modern yapısına bir türlü dahil olamaması neticesinde, kendilerini bazı yasadışı faaliyetlere ve yanlış kaynaklardan beslenen dinî yapılanmalara dahil etme eğilimleri diğer insanlara göre daha yüksek olabilmektedir.

Smith, son olarak dinî söylemin gücünden söz eder ve diğer otoritelere göre yaptırım etkisinin çok daha güçlü olduğunu savunur.

Din otoritesi her zaman diğer otoritelerden daha üstündür. Onun telkin ettiği korku bütün korkuları yener. (Smith 1976: V.1.206).

Dinin bu etkili yaptırım gücü, özellikle aşağı tabakalardaki insanları zorunlu bir ahlâklılığa iter. Rasyonel olmayan, Tanrıya kayıtsız itaatten kaynaklanan dinî temelli ahlâk anlayışı, aydınlanmacı düşünürlerin büyük çoğunluğunun kabul etmediği, insan doğasına ve özgürlüğüne ters bir ahlâk anlayışıdır.

3.10. Özgürlük Ahlâkı

Smith, negatif özgürlük ahlâkından yanadır. Başka bir ifade ile, müdahalelerle özgürlük vermeyi hedefleyen pozitif özgürlük anlayışına karşı çıkar ve doğal özgürlükçü bir anlayışı savunur. Smith'e göre, özgürlük, hiçbir şekilde sınırlandırılmamalıdır. Özgürlüğe, ancak başkasına zarar verdiği ve başkasının doğal özgürlük sınırları içine girdiğinde müdahale edilmelidir. Bu anlayış klâsik liberal özgürlük anlayışının temelini oluşturur.

Smith kitabının çeşitli bölümlerinde özgürlüğü ve serbestliği kısıtlayan müdahalelere karşı çıkar. Ahlâklılık, ancak özgürce seçebilme hürriyetinin bulunduğu ortamda var olabilir.

Yoksul bir adamın sahip olduğu miras [ya da her şey], bütün diğer mülklerin kaynağı, kutsal ve dokunulamaz bir emek gücüdür. Komşusuna zarar vermedikçe bu gücünü ve becerisini en uygun gördüğü biçimde kullanmaktan alıkoymak ise, bu en kutsal mülkiyetin düpedüz ihlalidir (Smith 1976: I.10.67).

Bir kişiyi oturtmak istediği bir mahalleden, hiçbir kötülüğü görülmediği hâlde uzaklaştırmak, doğal özgürlüğün ve adaletin açık bir ihlalidir (Smith 1976: I.10.118).

Bırakın istedikleri sanayi dallarında çalıma özgürlüğü askerlere ve denizcilere verildiği gibi, majestelerinin bütün uyruklarına da sağlansın; yani, şirketlerin özel ayrıcalıkları kaldırılmalı ve çıraklık yönetmeliği iptal edilerek doğal özgürlükler üzerindeki bu iki kısıtlama ortadan kaldırılmalı (Smith 1976: IV.2.42).

Liberal özgürlük ahlâkı, daha sonra Marx tarafından köklü bir şekilde eleştirilecektir. Bilindiği üzere, Marxist etik anlayışında pozitif özgürlük hâkimdir. Kişilerin özgürlükleri, ancak toplumsal ilişkiler aracılığıyla mümkündür. Bundan dolayı bu toplumsal ilişkilerin kurulması için müdahale kaçınılmazdır (Peffer 2001; Brenkert 1998).

Marx'a göre, mübadele insan özgürlüğünü kısıtlar ve toplumsal ilişkileri sadece çıkar ilişkisine indirger. Liberal sistemde insanlar serbest ve özgür oldukları yanılgısına kapılırlar. Oysa bütün insanî davranış ve ilişkiler, piyasa denilen sistemin boyunduruğunda gerçekleşmek zorundadır.

3.11. Müzik Eğitimi ve Ahlâk

Müzik bütün toplumlarda insan ruhu için gerekli bir ihtiyaç olarak görülmüştür. Ancak özellikle eski Yunan toplumlarında müzik, insanın gelişiminde en önemli eğitim konularından biri olarak görülmüş ve müziğin, insanı daha ince

ruhlu ve daha ahlâklı hâle getirdiği düşünceyle eğitim sisteminde önemli bir yer teşkil etmiştir. Oysa, Smith aynı fikirde değildir.

Eski Yunan'da (...) eğitimin diğer kısmı olan müzik ile, zihni insanlık yoluna yöneltmek, müzacı yumuşatarak, hem genel hem de özel hayatın bütün sosyal ve ahlâkî görevlerini yerine getirmeye yatkın hâle sokmak isteniyordu (Smith 1976: V.I.167).

... Romalılarda, Yunanlıların müzik eğitimine benzer bir şey yoktu. Bununla birlikte, Romalıların gerek özel gerek sosyal hayatında ahlâkları, öyle görünüyor ki, Yunanlıların ahlâkı ile sadece aynı seviyede değil çoğunlukla daha üstündü (Smith 1976: V.I.168).

3.12. Hukuk ve Ahlâk

Smith, serbestliğe, görünmez ele ve doğal düzene sonsuz güvenine rağmen, yine de toplumsal hayatın barış ve huzuru, azınlık ve istisna da olsa kötülüklerin engellenebilmesi için devlet eliyle kurulan bir adalet sistemine ihtiyaç olduğunu belirtir. İnsanları genel olarak ahlâklı yapacak mekanizmalar mevcuttur. Ancak arızı durumlar için mülki idarenin oluşturulması gerekir.

Zenginin bolluk içinde oluşu, yoksulda nefret uyandırır. Yoksulu çok defa zenginin mallarına saldırmaya, hem ihtiyaç (ve zariüret) hem de kıskançlık ve çekememezlik neden olur. (...) değerli mülkiyetin sahibi için güven içinde tek bir gece bile uyuyabilmek, ancak sivil otoritenin kol kanat girmesi ile mümkün olur (Smith 1976: V.1.45).

Mülki idare, aslında zenginlerin yoksullara ya da biraz malı mülkü olanların hiç malı olmayanlara karşı savunulması için kurulur (Smith 1976: V.1.55).

Sosyal adalet ve barış bu şekilde korunmuş olacaktır.

3.13. Çalışkanlık ve Ahlâklılık

Çalışmanın bir ibadet gibi kutsal sayıldığı toplumlarda, çalışmamak en büyük ahlâksızlıktır. Protestan ahlâkı, insanlara çalışmanın ve üretmenin Tanrı katında ne kadar kutsal olduğunu anlatır ve böyle bir davranışın en yüce ahlâklılık olduğunu savunur. Nitekim, Weber ünlü *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Rubu* (1958) adlı eserinde bu teoriyi geliştirmiş ve Avrupa'nın zenginleşmesinde bu ahlâk anlayışının yattığını iddia etmiştir.

Smith de benzer ahlâk anlayışı içinde işsiz bir insanın toplum tarafından hiç de hoş karşılanmadığını ifade etmektedir.

Sivil bir insan, bir askerî kamp ya da garnizonda nasıl alakasız görünürse, hatta küçümsenme tehlikesi ile karşı karşıya kalırsa, iş-güç sahibi insanlar arasında işsiz (boş) bir adam da böyle olur (Smith 1976: I.9.20).

3.14. İnsanın Kötü Doğası

Aydınlanmacı filozoflardan Hobbes, insanın kötü doğası üzerinde durmuş ve “insan insanın kurdudur” tezini savunmuştur. İnsan ve siyaset felsefesini bu temel üzerine kuran Hobbes’un aksine Smith, daha ılımlı ve insanın doğasındaki iyi tarafları görmeye meyillidir. Ancak, tüm bu iyimserliğine rağmen, insanın kötü doğasını da kitabının satırları arasına yerleştirmeyi ihmal etmemiştir.

Gurur ve kibir, hiçbir felsefî ve dinî sistem tarafından onaylanmamış ve hatta lanetlenmiştir. Smith, insan doğasındaki bu kötü duygunun varlığını kabul eder ve sistemini bu durumu göz önünde bulundurarak geliştirir.

İnsanların çoğunun yetenekleri konusundaki aşırı kendini beğenmişlikleri, her devrin filozof ve ahlâkçılarının dikkat çektiği eski bir şeytandır (Smith 1976: I.10.29).

İnsan, kibri nedeniyle despotça hükmetmekten hoşlanır; kendisinden aşağıda olanları ikna etmek için seviyesini düşürmek zorunda kalmak kadar insanın zoruna giden başka bir şey yoktur (Smith 1976: III.2.10).

Ancak, gelirini alabildiğine kendisi için harcadığı bir yerde, çoğu kez giderinin sınırı olmaz. Çünkü, insanın kibri ya da kendi benliğine duyduğu sevgi, genellikle sınırsızdır (Smith 1976: III.4.16).

Bütün bu kötü insan tasvirlerine rağmen, Smith, bu tiplerin asla bir toplumda çoğunluğu oluşturamayacağına ve bu durumun arizi olduğuna inanır.

Fakat çoğu insan, bu hırsların tesiri altında pek sık kalmaz. En kötü insanlar dahi, bunlara kendilerini ancak ara sıra kaptırırlar. Zaten bu hırsların tatmini, bazı mişraçlara ne kadar zevkli de gelse, herhangi bir gerçek veya devamlı bir kazanç bulunmaması nedeniyle, çoğu insanda basiretli düşüncelerle kontrol altına alınmıştır. Bu hırsların kadrine uğramaktan insanları koruyacak bir mülki makam olmasa dahi, insanlar topluluk içinde birbirine tahammül edebilir bir şekilde birlikte yaşayabilirler (Smith 1976: V.1.45).

3.15. Eğitim, Ahlâk ve Devlet Müdahalesi

Smith, *Milletlerin Zenginliği*’nde esas olarak konu edindiği ekonomik büyümeyi ve onun sürdürülebilirliğini sağlayan işbölümü hakkındaki analizini derinleş-

Piyasa

tirirken, sosyolojik bir analiz yapar ve oradan eğitim ve ahlâk sorununa değinir ve bu kapsamda, genel liberal savunusuyla çelişir gözükse de, devlete bazı görevler yükler. Ona göre, işbölümünün henüz gerçekleşmediği toplumlarda, çoğunlukla basit işlerde istihdam edilen insanların, yeteneklerini geliştirme, dolayısıyla yenilik peşinde olma gibi bir kaygılarının olmayacağını, hatta bu kabiliyetlerinin de köreleceğini iddia eder. Ona göre böyle bir yaşantı, sadece büyümenin sürdürülebilirliğini sekteye uğratmakla kalmaz, aynı zamanda o insan için iyi ve ahlâklı bir hayat da sayılmaz. Adeta insanın kendine yabancılaşmasına yol açan bu zorlu şartlardan onu kurtarmak için devlet önlemler almalıdır.

İş bölümünün gelişme sürecinde, emeği ile yaşayanlardan pek çoğunun, yani büyük halk topluluğunun istihdamı, çok az basit işle, çoğunlukla da bir veya iki işle sınırlıdır. Hayatını birkaç basit iş yapmak için harcayan bir adam, (...) asla ortaya çıkmayacak olan zorlukları gidermek üzere çareler bulmak için anlayış gücünü ya da yenilikçi tarafını kullanmaya ihtiyaç duymaz. Bundan dolayı, doğal olarak mücadeleye yeteneğini kaybeder ve genellikle mümkün olan en yüksek düzeyde aptallaşır ve cabil hâle gelir. Zihnindeki uyusukluk (tembellik), onu herhangi rasyonel bir iletişimin tadını çıkaramayacak ya da söze karşılamayacak hâle getirdiği gibi; onda yüksek, temiz veya ince bir his duyabilme, dolayısıyla da, özel hayatın birçok sıradan işleri hakkında dahi doğru karar verebilme yeteneğini yok eder. Memleketin büyük ve geniş çıkarları hakkında karar vermeyi ise, asla başaramaz. (...) Eğer bu durumun önlenmesi için hükümet tarafından basit önlemler alınmazsa, her ileri gitmiş medeni toplulukta, yoksul işçilerin, yani büyük halk çoğunluğunun zorunlu olarak içine düşeceği durum budur (Smith 1976: V.1.178).

Smith bu zor ve insana yakışmayan alçaltıcı durumdan kurtulmanın yolunu arar. Bunlardan çok kolay ve etkili iki çözüm yolunun olduğunu ve bunlardan birinin bilim ve felsefe öğretimi (Smith 1976: V.1.202), diğerinin de sık sık düzenlenen halk eğlenceleri olduğunu savunur (Smith 1976: V.1.204).

... Bu suretle devlet, halkın büyük bir kısmının halkça ilgi gören burafeyi ve cezbeeyi sürekli olarak besleyen can sıkıntısını ve üzüntüyü kolayca kaldırır (Smith 1976: V.1.204).

Smith, Glasgow Üniversitesi'nde ders verirken, İngiltere'de işbölümünün Scotland'dan daha ileri olduğu hâlde, altı-yedi yaşlarında ücretle çalışan erkek çocukların neredeyse tamamen eğitimsiz olduklarını; büyüdüklerinde ise bu çocukların boş vakitlerini sarhoşlukla ve gürültü-patırtıyla geçirdiklerini belirtir. Bu durumun çaresinin ise, devletin mümkün olduğunca her semtte

temel eğitim kurumları açarak, bu eğitim boşluğunu, halkı özendirerek, hatta gerekirse zorlayarak gidermesi olduğunu iddia eder. Buradan da anlaşılıyor ki, Smith sosyal yaşamın her alanında liberal politikalara (*laissez-faire*) inanamamıştır (Raphael 1985: 52). Smith, önce devletin okullarındaki yanlış eğitim sistemini sert bir şekilde eleştirdikten sonra, her şeye rağmen, devletin eğitim işine genel halk tabakasının daha kaliteli ve ahlâklı yaşantısı için asgarî düzeyde el atması gerektiğini savunur.

Öyle ise devlet, halkın eğitimiyle hiç mi meşgul olmamalıdır diye sorulabilir? Ya da bunu herhangi bir nedenle yapması gerekiyorsa, çeşitli halk sınıfları içinde eğitimin farklı alanlarında öğretilmesi gerekenler nelerdir? Devlet bunlarla ne şekilde uğraşmalıdır (Smith 1976: V.1.176).

Her bölgede⁴ veya her bucakta bir işinin dahi kesesine elverecek kadar makul bir ücretle, çocukların ders görebileceği küçük bir okul kurarak, devlet bu bilgi edinmeyi kolaylaştırabilir (Smith 1976: V.1.183).

Genel halk tabakasına verilecek eğitim, pratik hayatta işe yarayacak bir eğitim olmalıdır. İnsanlara faydalı olacak ve onları ahlâklı, mutlu kılacak bir temel eğitim verilmelidir.

(...) Eğitimin her kısmı bir kadına hayatının her döneminde ya rahatlık sağlar ya da faydalı olur. Bir erkeğin, eğitiminin en çetin ve en sıkıcı bazı kısımlarının, kendi hayatının herhangi bir bölümünde herhangi bir rahatlık ve fayda sağladığı çok az görülür (Smith 1976: V.1.175).

4. Sonuç

Dönemin önemli bir ahlâk filozofu olan Smith, Milletlerin Zenginliği adlı kitabı ile kendi çağını aşan bir üne erişmiştir. Kitap, dönemin merkantilist sistemine köklü ve yıkıcı bir saldırı niteliği taşımaktadır. Ancak, Smith sadece bu sistemin kötülüklerini apaçık bir şekilde ortaya koymakla kalmamış, aynı zamanda alternatif bir sistem oluşturma girişiminde de bulunmuştur. Bu sistem, bugünkü adıyla “liberal piyasa ekonomisi”dir.

Ahlâk filozofu Smith, merkantilist sistemi acımasız bir şekilde, bütün kurum ve aktörleri ile eleştirir. Bu sistemde, tüccarlar kendi çıkarları için halkın çıkarını hiçe sayarlar ve büyük bir açgözlülük ve ihtirasla zenginliklerini artırmaya çalışırlar. Bu, insanlık için en aşağılık ve en ahlâksız bir durumdur.

⁴ Burada kastedilen, daha ziyade kaymakamlığa benzer bir idari bölgedir (parish), ama bazen bir papazın idaresindeki bir muntika da bu anlamda zikredilebilmektedir.

Bu ahlâksız sistem yerine, görünmez el tarafından işletilen doğal sistemin çalışması sağlanırsa, insanlar ister istemez ahlâklı davranacaklardır. Kendini seven, kendi çıkarı peşinde koşan insan, görünmez bir güçle hiç düşünmediği hâlde toplumun yararına çalışmış olacaktır. Bu sistem, rekabetçi piyasa ekonomisidir. İnsanların bencilliklerini dizginleyen ve bunları toplum çıkarına yönlendiren güç, ekonomik faaliyetin her alanında hissedilen rekabet ve onu ayakta tutan piyasa fiyatıdır. İşte, Smith'e göre, serbest ve rekabetçi bir piyasa ekonomisi ile artan mübadele ve işbölümü, ekonomik büyümeyi sürdürülebilir kılarak, hem toplumu daha zengin kılacak hem de toplumun daha ahlâklı olmasını sağlayacaktır. Zira, yoksul toplumlar her zaman, zengin toplumlara göre her türden ahlâkî zafiyetlere daha fazla maruzdurlar. Onun için, ahlâk filozofu Smith'in son eserindeki yegâne derdi, toplumların zenginliğini sağlayan unsurları tespit etmek ve analizini bunlar üzerinde yoğunlaştırmaktır. Geleneksel olarak, çoğu dinî/mistik anlayışın vurgusunun aksine, bu çalışmadan ortaya çıkan önemli bir sonuç, belki de kişilerin ve toplumların zenginleşmeyi, sadece dünyevî mutlulukları için değil, aynı zamanda ahlâklı birer birey ve toplum olabilmeleri için de istemeleri ve elde etmek için çaba sarf etmeleri gerektiğidir. Çünkü, Smith'in savunduğu sistem, kaynakların daha etkin dağıtılmasını, kamu eliyle israfın ve yolsuzluğun daha az görülebileceği bir sistemdir.

Kaynaklar

- Barber, J. William; *İktisadi Düşünce Tarihi*, (Çev. İhsan Durdu), Şule Yay., 1995.
- Brenkert, George; *Marx'ın Özgürlük Etiği*, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1998.
- Cevizci, Ahmet; *Etiğe Giriş*, Paradigma Yay., İstanbul, 2002.
- Erdem, Ekrem; "Adam Smith'in Fikriyatı: Ahlâk Felsefecisi ve Kapitalizmin Bânisi", Adam Smith Fikriyatı Oturumu, IV. Liberal İktisatçılar Kongresi, Kapadokya Inn, Ürgüp, 25-28 Nisan 2003.
- Gray, John; *Liberalizmin İki Yüzü*, Dost Kitabevi (Çev. Koray Demirci), İstanbul, 2003.
- Peffer, R. G.; *Marksizm, Ahlâk ve Toplumsal Adalet*, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2001.
- Raphael, David D.; *Adam Smith*, Oxford University Pres, Oxford, 1985.
- Savaş, Vural; *İktisatın Tarihi*, Avcıol Basım-Yayın, İstanbul, 1998.
- Smith, Adam; *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 1976. <http://www.econlib.org/library/Smith/smWN.html> Erişim Tarihi: 14.04.2004.
- Smith, Adam; *Ulusların Zenginliği*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 2001.
- Weber, Max; *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Charles Scribner's Sons, USA, 1958.